

Czytanie Muranowa. Pamięć miejsca / pamięć architekta Komentarz do powojennej twórczości Bohdana Lacherta

Katarzyna Uchowicz

Redakcję i recenzje zapewniła / Editing and peer review managed by:

Katarzyna Jagodzińska, Międzynarodowe Centrum Kultury, Kraków / International Cultural Centre, Krakow

Recenzenci / Reviewers:

Marta Leśniakowska, Joanna Sosnowska

Wersja angielska dostępna pod adresem / English version available at:

(RIHA Journal 0108)

Streszczenie

Tekst koncentruje się wokół koncepcji Muranowa Południowego – osiedla / pomnika zrealizowanego na terenie warszawskiego getta przez architekta Bohdana Lacherta. Podejmuje próbę ukazania realizacji w kategoriach mitu artystycznego wykreowanego przez twórcę. Analiza tekstów autora, rekonstrukcja okoliczności towarzyszących budowie oraz szczegóły artystycznej biografii odsłaniają nowe warstwy architektonicznego palimpsestu. Czytelne nawiązania do śmiałych wizji Śródmieścia Macieja Nowickiego oraz zaadaptowanie dla idei osiedla / miejsca pamięci powszechnych w latach czterdziestych eksperymentalnych prób przetwarzania gruzu prowokują pytania o oryginalność koncepcji Muranowa, którego niewątpliwą wartością pozostaje kompozycja przestrzenna wyrastająca z pionierskich poszukiwań Katarzyny Kobro, architektury organicznej Franka Lloyd Wrighta oraz *nowego funkcjonalizmu* Nowickiego. Historia osiedla to jednocześnie mikrokosmos pierwszych lat odbudowy Warszawy i socrealistycznego chaosu po roku 1949 oraz zapis poszukiwań artystycznej podmiotowości architekta modernisty w nowej rzeczywistości.

Spis treści

Wstęp

Muranów: podwójna perspektywa

Muranów: pamięć architekta

Muranów: osiedle / pomnik

Muranów: osiedle eksperymentalne

Muranów: osiedle organiczne

Muranów: tożsamość miejsca

Wstęp

[1] Osiedle Muranów Południowy powstało w centrum Warszawy w latach 1948–1955 i objęło obecne ulice: Generała Władysława Andersa, Solidarności, Żelazną, Nowolipie. Koncepcję urbanistyczno-architektoniczną opracował Bohdan Lachert (1900–1987), przedwojenny architekt modernista. Zlokalizowane na terenie zrównanego z ziemią warszawskiego getta (1940–1943), osiedle zostało zbudowane zgodnie z autorską koncepcją jako osiedle-pomnik z prefabrykowanych gruzobetonowych pustaków na gruzowych skarpach, z zachowanym traktem dawnych ulic. Budząca kontrowersje idea, opracowana w atmosferze całkowitej swobody kształtowania architektury powojennej, została przekształcona po narzuceniu w 1949 roku doktryny realizmu socjalistycznego i po otynkowaniu elewacji i nałożeniu detalu architektonicznego zatraciła zewnętrzny charakter architektury eksperymentalnej. Lachert zrezygnował z kierowania budową Muranowa

(1951), powierzając prace Januszowi Stępkowskiemu, który kontynuował je pod jego opieką.

[2] Muranów uważany jest za ewenement w skali światowej jako jedyne osiedle wzniesione z ruin i na ruinach, upamiętniające w ten sposób getto. Nazwa wywodzi się od weneckiej wyspy Murano, miejsca urodzenia architekta i sztuczka Józefa Szymona Bellottiego (zm. 1708), który na tych terenach wznosił pałac, nazywając go od miejsca pochodzenia.

[3] Określenie "Południowy" odnosi się do kwartału Muranowa realizowanego wkrótce po zakończeniu wojny (od 1948) przez pracownię "Muranów", kierowaną przez Lacherta, a potem Stępkowskiego. Kontynuacją zabudowy osiedla był Muranów Północny, którego koncepcję opracowali (w latach 1952–1955) Stanisław Brukalski, Barbara Andrzejewska-Urbanowicz i Stanisław Szurmak.

Przyzwyczałem się do tego, że moje projekty niemal zawsze były kontrowersyjne. Najlepsze z nich ani w kraju, ani za granicą nie doczekały się realizacji. A co do Muranowa... to oddzielna historia. Po roku 1950 nastąpił bardzo niekorzystny dla autora okres, trafiający na przełom w poglądach na problematykę architektoniczną, która podporządkowana została założeniom socrealizmu. Okres ten skomplikował rozpoczętą realizację osiedla na Muranowie. Jego obecny wygląd odbiega od intencji twórczych inspirujących opracowania projektowe. Ingerencje w zagadnienia urbanistyczne i architektoniczne oraz tendencje do likwidowania przejawów koncepcji autorskich nie pozwalają mi odczuwać pełnej satysfakcji ze zrealizowanego tutaj wkładu pracy twórczej (Bohdan Lachert, 1979)¹.

Muranów: podwójna perspektywa

[4] W monografii Barbary Engelking i Jacka Leociaka *Getto warszawskie. Przewodnik po nieistniejącym mieście* obszar dawnego getta, na którym wznosi się powojenna zabudowa Muranowa Południowego, określono terminem *miejsce-po-getcie* oddającym brak jakiegokolwiek materialnego świadectwa po tkance miejskiej.

Miejsce-po-getcie jest puste (choć zabudowane), jest ogołocone i martwe (choć w tam żyje). Miejsce ocalało, ale zostało niejako wydrążone, pozbawione »treści«, »wnętrza«. Getto, które tutaj było, uległo zagładzie, ale owo »tutaj« pozostało, zasłonięte jednak obecnością dzisiejszego Muranowa. Zostały ramy, które mieszczą w sobie już inną rzeczywistość, pozostał punkt topograficzny, kartograficzna abstrakcja. Chodząc dziś po obszarze byłego getta, doświadczamy szczególnego paradoksu uobecnienia pustki. Doświadczeniu temu towarzyszy swoiste poszerzenie widzenia, podwojenie perspektywy. Oto zaczynamy widzieć to, czego nie widzimy (wyobrażoną rekonstrukcję getta); natomiast w jakimś sensie nie widzimy już tego, co widzimy (rzeczywistości postrzeganej tu i teraz). Topografia współczesnego Muranowa staje się niejako przezroczystą zasłoną, która okrywa to, co naprawdę chcemy zobaczyć. Dokonuje się uobecnienie nieobecności, miejsce-po-getcie urealnia się, a samo getto – owo miasto nieistniejące – zostaje przywrócenie pamięci².

¹ "»Rozbić bryłę«. Rozmowa z prof. Bohdanem Lachertem" [rozmawia Wojciech Adamiecki], w: *Literatura* 37 (1979), 1-3, tutaj 3.

² Barbara Engelking i Jacek Leociak, *Getto warszawskie. Przewodnik po nieistniejącym mieście*, Warszawa 2013, 837.

[5] Muranów Południowy, ukształtowany na gruzowej skarpie z gruzobetonowych prefabrykatów na obszarze dawnej Dzielnicy Północnej³, jest położony w centrum Warszawy. Odgradzony od miasta niczym twierdza zwartą obrzeżną zabudową, został poprzedzony obszernym tarasem z wolno stojącymi kolumnami, optycznie zamykającymi trasę W-Z (od ulicy Gen. W. Andersa, wcześniej Marcelego Nowotki), oraz monumentalną bramą w formie łuku triumfalnego – rozwiązaniami architektonicznymi zaczerpniętymi z projektu osiedla mieszkaniowego na moskiewskim Bulwarze Rostowskim, opracowanego przez Aleksieja Szczusiewa (1933)⁴. Kształt dzisiejszego Muranowa odbiega od pierwotnej koncepcji Lacherta, dlatego w nawiązaniu do zrealizowanej powojennej zabudowy również można użyć metafizycznego zwrotu "podwójna perspektywa". Opracowana przez architekta idea osiedla-pomnika miała wyrastać z korzeni getta i przechowywać pamięć o miejscu, spajać dawną i nową rzeczywistość na poziomie topografii ulic i architektury o chropowatej fakturze mielonego gruzu w kolorze szaroróżowym. Autorski projekt, stopniowo przekształcany w czasie realizacji, został ostatecznie sprowadzony do nieudanego eksperymentu architektonicznego. Jednak to pierwotna koncepcja wywarła znaczący wpływ na obecne postrzeganie powojennej struktury oraz współczesne działania artystyczne w przestrzeni publicznej Muranowa (m.in. projekt *Osiedle Pomnik Muranów* Stowarzyszenia Odblokuj, 2013).

1 Muranów, ul. Nowolipie 28, 1934. Fotografia H. Khalówny. (Zbiory IS PAN, Warszawa, negatyw, nr inw. 7446)

³ Dzielnica Północna – umowna nazwa terenu zasiedlonego przez ludność pochodzenia żydowskiego w Warszawie, używana przed drugą wojną światową.

⁴ Roman Higuier, *Projets des Habitations en URSS 1917–1933*, Moscou 1935, 73.

2 Anna Koźbiel i Adam Walas, nieistniejący mural upamiętniający Bohdana Lacherta, 2012. Fotografia własna autorki

[6] W 2012 roku z inicjatywy Stowarzyszenia Inicjatyw Społeczno-Kulturalnych "Stacja Muranów" na jednej z bram osiedla przy ulicy Nowolipki 17 powstał mural poświęcony Lachertowi i Józefowi Szanajcy (1902–1939), wykonany przez Annę Koźbiel i Adama Walasa (obecnie nieistniejący)⁵. Architektów przedstawiono osobno, po przeciwstawnych stronach muru. Wyrazisty portret Szanajcy (od strony ulicy Nowolipki) wpisano w kompozycję neoplastyczną, nawiązując do przedwojennej awangardowej twórczości spółki Lachert & Szanajca⁶. Lachert, w pozie myśliciela, został ukazany w gamie zawężonej do szarości i błękitu na tle fragmentu planu urbanistycznego Muranowa. Podstawą do stworzenia wizerunków architektów były fotografie. Do odwzorowania twarzy Lacherta posłużyło zdjęcie zamieszczone w czasopiśmie *Literatura*, towarzyszące zapisowi wywiadu Wojciecha Adamieckiego z architektem (1979)⁷. Niezgodna z prawdą historyczną narracja muralu, obejmująca plan Muranowa (1948) i wizerunek twórcy starszego o trzydzieści lat (1979), przypadkowo ilustruje jeden ze znaczących wątków muranowskiej historii. Mniej więcej w tym czasie (1976) architekt podjął próbę podsumowania doświadczeń nad budową osiedla i powstał maszynopis zatytułowany "Historia powstania osiedla Muranowa Południowego w latach 1948–1952", o czym wspomniała wnuczka architekta, Ewa Lachert-Strykowska:

Pod koniec swojego życia dziadek ofiarował mi coś w rodzaju pamiętnika, zapisków na temat wznoszenia Muranowa (1949–1950). Opowiada w nim o projekcie, opisuje między innymi, dlaczego w końcu wycofał się z tej budowy, chociaż była jego dziełem. Najciekawszy w historii całego projektu Muranowa wydaje mi się pomysł prefabrykacji gruzów. Budynki miały być nietynkowane (gruz widoczny). Dziadkowi chodziło o to, by Muranów był pomnikiem tego, co się działo na tym terenie podczas wojny – miało to być pomnik Getta. Jednak przyszło odgórne zarządzenie, by budynki otynkować, doprojektować wszystkie detale, fryzy, attyki. Właściwie w tym momencie cała idea dziadka runęła. To był główny powód, dla którego zdecydował się odejść z pracowni "Muranów". Nie umiał się z

⁵ Stowarzyszenie Inicjatyw Społeczno-Kulturalnych "Stacja Muranów", założone przez Beatę Chomątowską, autorkę książki *Stacja Muranów* (2012), ma siedzibę na Muranowie przy ulicy Gen. W. Andersa 13. Mural upamiętniający Lacherta został zamalowany na skutek decyzji Wspólnoty Mieszkaniowej o remoncie bramy przy ulicy Nowolipki 17.

⁶ Bohdan Lachert i Józef Szanajca tworzyli w latach 1926–1939 autorską spółkę architektoniczną Lachert & Szanajca. Szanajca poległ 24 września 1939 roku pod Płazowem podczas nocnego patrolu we własnym sportowym samochodzie Tatra.

⁷ "Rozbić bryłę", tutaj 1. Fotografia jest także przechowywana w archiwum Oddziału Warszawskiego SARP.

tym wszystkim pogodzić, mimo tego, że nie odżegnywał się od całego systemu – był przecież partyjny, czego nigdy nie ukrywał⁸.

[7] Pamiętnika muranowskiego nie ma już w posiadaniu rodziny. Na "Historię powstania osiedla Muranowa Południowego" powoływali się w pionierskich publikacjach poświęconych architekturze i plastyce realizmu socjalistycznego Wojciech Włodarczyk i Waldemar Baraniewski⁹, który przybliżył charakter zapisków – kilka kartek maszynowej przebitki. Rozwiał to wyobrażenie, że dokument mógł mieć formę udostępnionego w Internecie *Dziennika Pracowni MDM*¹⁰. Fragmenty wspomnień Lacherta zamieścił w książce *Kamień graniczny* Piotr Matywiecki, któremu architekt udostępnił maszynopis¹¹. Wybrane urywki obejmują opis gruzowej pustyni, ekonomiczne i techniczne uwarunkowania pozostawienia / usunięcia gruzu, krótki zarys idei osiedla-pomnika oraz narzucone zmiany koncepcji (otynkowanie gruzobetonowych elewacji i dogęszczenie zabudowy) po wprowadzeniu socrealizmu (1949). Zapisków nie cechowała – jak można by się spodziewać – osobista narracja, lecz wyłącznie zwięzły komentarz nie wykraczający poza opisy zamieszczane równoległe z budową Muranowa w prasie fachowej¹². Charakterystyka zniszczeń tkanki miejskiej, przytoczona przez Matywieckiego, pojawiła się w tekstach Lacherta jeszcze przed rozpoczęciem prac nad osiedlem muranowskim. Metodyczne burzenie Dzielnicy Północnej (getta) dokładnie opisał w opinii "Zniszczenie Warszawy. Zamierzenia Niemców w stosunku do Warszawy w aspekcie opracowań urbanistycznych..." (1946), pełniąc funkcję biegłego w procesie przeciwko Ludwikowi Fischerowi przed Najwyższym Trybunałem Narodowym¹³.

Muranów: pamięć architekta

Czym jest dzisiaj mit? Udzielę zaraz pierwszej, prostej bardzo odpowiedzi, która doskonale zgadza się z etymologią: mit jest słowem.
Roland Barthes, *Mit dzisiaj*¹⁴

[8] Konstruując "Historię powstania osiedla Muranowa Południowego" architekt miał siedemdziesiąt sześć lat. Dlaczego zdecydował się na podsumowanie procesu

⁸ Małgorzata Radzikowska, "Rody architektów. Rodzina Lachertów", w: *Architektura-Murator* 2000.

⁹ Wojciech Włodarczyk, *Socrealizm. Sztuka polska 1950–1954*, Warszawa 1991; Waldemar Baraniewski, "Ideologia w architekturze Warszawy okresu realizmu socjalistycznego", w: *Rocznik Historii Sztuki* 22 (1996), 239-242.

¹⁰ [Józef Sigalin i Stanisław Jankowski], *Dziennik Pracowni MDM, 1.03.1950–28.03.1952*, www.naszastolica.waw.pl (wejście 24 września 2012).

¹¹ Piotr Matywiecki, *Kamień graniczny*, Warszawa 1994, 492-495.

¹² Bohdan Lachert, "Muranów-dzielnica mieszkaniowa", w: *Architektura* 5 (1949), 129-137; Bohdan Lachert, "Muranów. Z doświadczeń 3 lat prac urbanistyczno-architektonicznych", *Miasto* 9 (1952), 29-32.

¹³ Bohdan Lachert, "Zniszczenie Warszawy. Zamierzenia Niemców w stosunku do Warszawy w aspekcie opracowań urbanistycznych z 6 lutego 1940 r. »Warschau die neue deutsche Stadt«", w: Czesław Pilichowski (oprac.), *Ekspertyzy i orzeczenia przed Najwyższym Trybunałem Narodowym*, t. 9, Warszawa 1982, 306-308.

¹⁴ Roland Barthes, "Mit dzisiaj", tłum. Wanda Błońska, w: *Znak, znaczenie, symbol. Mit i metafora w dyskursie filozoficznym*, Warszawa 2013, 31.

kształtowania miejsca w odstępie niemal ćwierćwiecza po opracowaniu koncepcji? Jednym z powodów mógł być jubileusz 50-lecia pracy twórczej, na który przygotował wypowiedź "Wspomnienia Bohdana Lacherta – architekta i urbanisty", odczytaną na Wydziale Architektury Politechniki Warszawskiej, w której wymienił Muranów jako dzieło niepełne, nieukończone¹⁵. W tym samym roku wyszło drukiem obszerne studium Heleny Syrkusowej *Ku idei osiedla społecznego 1925–1976*¹⁶. Historia Muranowa uzupełniała rozważania architektki, z którą łączyły Lacherta kontakty zawodowe i prywatne, trwające nieprzerwanie od czasów ukonstytuowania się awangardowej grupy Praesens (Lachert, Szanajca, Barbara i Stanisław Brukalscy, Szymon i Helena Syrkusowie, 1925)¹⁷. Idea osiedla-pomnika była jedynym przykładem tak rozwiązanego osiedla społecznego.

[9] Potrzeba upamiętnienia *miejsca-po-getcie* powiązana była z osobistymi przeżyciami architekta, który w czasie okupacji działał w konspiracji. Został do niej wciągnięty przez żonę, Irenę Lachertową, aktywną w Radzie Pomocy Żydom (Żegocie) i Związku Walki Zbrojnej, która okupacyjne losy rodziny opisała w przechowywanym w rodzinnym archiwum, niepublikowanym "Pamiętniku Agaty Kowalskiej (Ireny z Nowakowskich Lachertowej), Warszawa, wrzesień 1939 – lipiec 1944". Z tego źródła wiadomo, że Lachertowie ukrywali w swoim domu na Saskiej Kępie, przy ulicy Katowickiej 9, między innymi dwunastoletniego Piotra, syna Maksymiliana Goldberga i Alicji Godlewskiej. Goldberg, architekt awangardowy, absolwent Wydziału Architektury PW, zawodowy partner Hipolita Rutkowskiego, był związany z modernistycznym środowiskiem grupy Praesens, a spółka Goldberg & Rutkowski rywalizowała przed wojną z Lachertem i Szanajcą na polu awangardowych rozwiązań architektonicznych oraz nowatorskich sposobów opracowania projektów. Jak wynika z "Pamiętnika" oraz materiałów przechowywanych w Żydowskim Instytucie Historycznym, Lachertowie próbowali skłonić Goldberga do opuszczenia getta. Ostatecznie Lachert wyprowadził przez gmach sądów na Lesznie tylko jego syna, Piotra¹⁸. Anna Kubiak, zatrudniona w ŻIH, przeprowadziła w 1950 roku z wybranymi architektami kilkanaście "Wywiadów o zmarłych architektach Żydach". Rozmówcy mieli zweryfikować między innymi życiorys Goldberga spisany przez jego żonę, która notowała¹⁹:

[Mąż] zdecydował się na pójście do getta – uważał, że pozostając w Warszawie u przyjaciół, proponujących mu mieszkanie u siebie, zbytnio by ich swoją osobą narażał. W getcie, w atmosferze niezwykle ciężkiej wykładał w szkole budowlanej i

¹⁵ Narodowe Archiwum Cyfrowe (NAC), Dział Nagrań Dźwiękowych, sygn. T. 6801, "Wspomnienia Bohdana Lacherta – architekta i urbanisty" (1976).

¹⁶ Helena Syrkus, *Ku idei osiedla społecznego 1925–1976*, Warszawa 1976.

¹⁷ Zob. Helena Syrkus, "O młodości, przyjaźni i talencie", w: Zofia Gunaris, oprac., Olgierd Czerner, red., *Bohdan Lachert, Józef Szanajca. Architektura*, kat. wys., Wrocław 1980, nłb.

¹⁸ Piotr Goldberg przetrwał wojnę u znajomych jego rodziców, Lachertów. *Pamiętnik Agaty Kowalskiej (Ireny z Nowakowskich Lachertowej)*, Warszawa, wrzesień 1939 – lipiec 1944, s. 18.

¹⁹ Żydowski Instytut Historyczny (ŻIH), materiały Anny Kubiak, "Wywiady o zmarłych architektach Żydach". Wywiad nr 11 z Bohdanem Lachertem, Warszawa 24. 07. 1950".

uczył młodych Żydów, prócz zasad budownictwa, poprawnie mówić i pisać po polsku dlatego, że całe życie uważał się i był uważany za Polaka. Częste odwiedziny kolegów i spotkania z nimi w *Sądach* były dla niego odprężeniem. Rysując i pisząc odgradzał się od strasznej rzeczywistości. Słusznie zauważyła wówczas Barbara Brukalska, że Maksymilian ratuje w sobie artystę i człowieka, nie zaś istnienie biologiczne. Głównym motywem tego, że nie próbował się ratować, była obawa, aby swoją osobą nie narażać nikogo, dlatego wykluczał możliwości, jakie mu zaofiarowywali koledzy-przyjaciele²⁰.

[10] Lachert dołączył do życiorysu krótki komentarz o artyście, zachowany w notatkach Kubiak: "[Maksymilian Goldberg], jeden z najwybitniejszych architektów. Fenomenalna pamięć. Subtelna i wyostrzona inteligencja. Mówca doskonały, świetny satyryk. Zgadza się profesor z życiorysem podanym przez żonę, z tym, że umarł za życia i dlatego odgrodził się od rzeczywistości mimo, że miał poczucie niczym niezmacone tejże rzeczywistości"²¹. Goldberg zginął 28 sierpnia 1942 roku, prawdopodobnie wywieziony do obozu w Treblince. Koncepcja osiedla-pomnika warszawskiego getta czerpała także z potrzeby zachowania pamięci o przyjacielu architekcie.

Muranów: osiedle / pomnik

[11] Początki opracowania idei sięgają piątej rocznicy powstania w getcie warszawskim (19 kwietnia 1948 roku), kiedy w otoczeniu ruin Muranowa odsłonięto *Pomnik Bohaterów Getta* – efekt współpracy rzeźbiarza Natana Rapaporta i architekta Leona Marka Suzina. Lachert opiniował wówczas architektoniczno - rzeźbiarską koncepcję na łamach czasopisma *Głos Plastyków* (1948)²². Ocena zawierała wiele hipotetycznych wskazówek dla przyszłego twórcy zabudowy Muranowa i zapewne to wówczas – jeszcze na poziomie czysto wizjonerskim – zakiełkowała idea przestrzennej oprawy monumentu. Lachert komentował: "Projekt architekta realizującego zabudowę Muranowa winien nie umniejszyć tych akcentów artystycznych, najwyższego gatunku, jakie stworzył rzeźbiarz Rapaport we wspaniałych rzeźbach z brązu i granitu, doskonale uzupełnionych ogólnym opracowaniem ukształtowania pomnika przez architekta Suzina. Pomnik, ustawiony na miejscu, z którego usunięto rumowisko – wyrasta – niejako – z terenu akcji zbrojnej Getta, z terenu dawnego, minionego życia. Odgruzowane ulice Muranowa stanowią wąwozy wśród zwałów gruzu, zalegającego dziś wyrównaną mniej więcej warstwą dwumetrowej grubości. Gruzy te, w możliwie największej ilości, winny zostać na miejscu, upamiętniać dni grozy i walki – stanowić grunt, na którym wzniesione będzie nowe miasto, nowe życie. Wizualne spostrzeganie dwóch poziomów dawnych ulic i nowej zabudowy będzie mówiło o kataklizmie dziejowym, o przełomie historycznym"²³.

²⁰ ŻIH, materiały Anny Kubiak, "Życiorys Maksymiliana Goldberga napisany przez żonę zmarłego Alicję Godlewską" [1950].

²¹ ŻIH, materiały Anny Kubiak, Wywiad nr 11 z Bohdanem Lachertem.

²² "Pomnik Bohaterów Getta" [wypowiedź Bohdana Lacherta], w: *Głos Plastyków* 9 (1948), 55-57, tutaj 56-57. Także opinie Franciszka Strynkiewicza, Tadeusza Breyera, Bohdana Pniewskiego i Jana Cybisa.

²³ Pomnik Bohaterów Getta.

Rozwiązanie przyszłej zabudowy jako zorganizowanej przestrzeni architektonicznej miało genezę przedwojenną, wywodzącą się z eksperymentów Katarzyny Kobro, artystki związanej z grupą Praesens²⁴ ("rzeźba unistyczna, nastawiona na jedność organiczną rzeźby z przestrzenią, zajmuje stanowisko, że kształt w rzeźbie nie jest celem dla siebie samego, lecz jedynie wyrazem stosunków przestrzennych"²⁵). U Kobro dematerializacji bryły (rzeźby) służyły odrębne płaszczyzny powiązane poprzez kolor, Lachert dla rozbicia zwartej struktury wykorzystał różnice poziomów, wytyczając określone sekwencje ruchów w przestrzeni Muranowa (nadal obowiązujące).

[12] Istotne dla krystalizowania się idei osiedla-pomnika stało się także doświadczenie rzeźbiarskie architekta. W czasie okupacji, w latach 1943 lub 1944, Lachert wykonał popiersie Józefa Szanajcy (była to jedyna rzeźba wolno stojąca w jego twórczości). W warunkach wojennych konstrukcję z drutu i butelek po lekarstwach wypełniła plastelina²⁶.

[13] Po 1945 roku Lachert nawiązał współpracę z młodszym o dziewiętnaście lat rzeźbiarzem Jerzym Jarnuszkiewiczem, z którym opracował kilka założeń architektoniczno-rzeźbiarskich, między innymi jeden z pierwszych pomników poświęconych Armii Czerwonej, rozplanowany na kilku poziomach (schody, platforma i amfiteatr, 1946)²⁷. Zagadnienie przenikania rzeźby i architektury (oraz ścisłej współpracy rzeźbiarza z architektem w kształtowaniu przestrzeni) zostało przez Lacherta szeroko skomentowane w ankiecie zamieszczonej w czasopiśmie *Głos Plastyków (Współpraca rzeźby, architektury i malarstwa, 1946)*²⁸. Wypowiedź znalazła odbicie w praktyce architektonicznej – w tym samym roku powstały pierwsze powojenne realizacje nawiązujące do stylistyki lat trzydziestych, w których szlachetne materiały zastąpiła licówka i ornamenty z gruzobetonu. Były to: budynek PKO przy ulicy Marszałkowskiej 124 (1946), poczta przy ulicy Targowej (1946, na podstawie projektów opracowanych z Szanajcą w 1939 roku) oraz modernizacja ulicy Katowickiej na Saskiej Kępie jako pokazowej arterii Biura Odbudowy Stolicy (Lachert mieszkał tam od 1929 roku). We wszystkich rozwiązaniach wyeksponowano ceglany wątek krzyżkowy, wykorzystano gruzobeton jako materiał wyjściowy do kształtowania detalu architektonicznego oraz szaroróżową okładzinę (licówkę). Sposoby przetwarzania oraz badania właściwości technicznych gruzu były równocześnie przedmiotem eksperymentów prowadzonych na

²⁴ Architekt ukształtował przestrzeń własnego domu na Saskiej Kępie, inspirowując się przestrzennymi eksperymentami Kobro. Wpływ poszukiwań artystycznych Kobro i Władysława Strzemińskiego sygnalizował w tekstach: "Rozbić bryłę"... oraz "Rozważania o niektórych cechach twórczości architektonicznej", w: *Architektura* 1 (1983), 23-31.

²⁵ Katarzyna Kobro i Władysław Strzemiński, *Kompozycja przestrzeni. Obliczanie rytmu czasoprzestrzennego*, Łódź 1931, 43.

²⁶ Informacja Rudolfa Lacherta, syna Bohdana.

²⁷ "Pomnik Mauzoleum Zwycięstwa", w: *Biuletyn Informacyjny BOS*, 64 (1946); "Konkurs nr 33 na pomnik-mauzoleum zwycięstwa", w: *Architektura* 1 (1947), 15-17.

²⁸ Bohdan Lachert, "Współpraca architektury, rzeźby i malarstwa. Ankieta *Głosu Plastyków*", w: *Głos Plastyków* 7 (1946), 67-68.

szeroką skalę przez BOS (1945–1948). Po rozpisaniu w 1945 roku konkursie na przekształcenie gruzu, Lachert jako naczelnik Wydziału Architektury i Inżynierii BOS opiniował koncepcję prefabrykacji bezpośrednio na terenie budowy:

Pomysł pozwala na zastosowanie gruzu jako tworzywa do lekkiego betonu. Nowy materiał będzie miał dużą wartość termiczną, dzięki czemu można będzie zmniejszyć grubość ścian. W konsekwencji ulegnie redukcji obciążenie fundamentów i fundamentowanie stanie się tańsze. Materiał można wytwarzać w kształcie wielkich bloków o rozmiarach dostosowanych do mechanicznego stawiania ścian. Można też używać w postaci sypkiej i w ten sposób dowolnie kształtować w szalowaniu formy. Wpłyne to wydatnie na swobodę architekta w projektowaniu. Porowata struktura gruzu i możliwość kształtowania z niego poszczególnych elementów budowlanych czynią materiał łatwym do zastosowania w zmechanizowanej organizacji nowoczesnego budownictwa²⁹.

[14] Przed opracowaniem koncepcji osiedla na gruzach i z gruzu Lachert miał już więc doświadczenie praktyczne, szeroką wiedzę techniczną, a także – wynikający z charakteru konkursu – cały wachlarz możliwości przetwarzania i zastosowania materiału. Nad wtórnym wykorzystaniem materii pracowali równolegle inni architekci warszawscy, między innymi Bohdan Lewandowski (budynek Towarzystwa Reasekuracji, 1947–1949) i Kazimierz Marczewski (Dom Słowa Polskiego, 1949–1950). Możliwość dowolnego kształtowania gruzobetonowej masy wykorzystał Jarnuszkiewicz w opracowaniu detali architektonicznych: krat, ażurowych plecionek, dekoracji reliefowych, na elewacjach budynku PKO i domów przy Katowickiej.

3 Jerzy Jarnuszkiewicz & Bohdan Lachert, krata z gruzobetonu przy ul. Katowickiej 8 a w Warszawie, 1946. Fotografia własna autorki

[15] Gruzobetonowy ornament lat czterdziestych przetrwał do chwili obecnej w znikomym procencie, ale zachowane na projektach i fotografiach szerokie spectrum opracowanych wówczas elementów nowej plastyki stanowiło o charakterze stylowym

²⁹ "»Jaką wartość przedstawi nowy pomysł zużytkowania gruzu?«. Opinia Naczelnika Wydziału Architektury BOS, inż. arch. prof. B. Lacherta", w: *Biuletyn Informacyjny Biura Odbudowy Stolicy* 132 (1945).

pierwszych lat odbudowy. Gruzobetonowe płaskorzeźby – "rzeźby o tematyce wyjawiającej treść budynków [...]": 1. troska o dziecko, 2. znaczenie wiedzy i nauki, 3. więź społeczna, 4. współzawodnictwo i przodownictwo pracy itp."³⁰ i elementy czysto dekoracyjne – miały zostać wykorzystane w projektowanej zabudowie Muranowa. Cennym doświadczeniem poprzedzającym realizację okazała się budowa gmachu PKO z gruzobetonowych prefabrykatów przygotowywanych na miejscu, w którego konstrukcji architekt wykorzystał ruiny wypalonego Domu Towarzystwa Ubezpieczeniowego "Rosja" ("wchłonięcie" parteru i dwóch pięter od strony Marszałkowskiej). Charakterystyczne ażurowe kratownice, dominujące w elewacji budynku, zasłaniały konstrukcyjny zabieg zespolenia starej i nowej bryły. Kształtowanie architektury wyrastającej z miejsca (ruin) było – poza warunkami czysto technicznymi – przejawem wrażliwości architektonicznej, współczesnego *myślenia architekturą* Petera Zumthora, projektanta Kolumby, Muzeum Diecezjalnego w Kolonii, osadzonego na ruinach kościoła (2003–2007)³¹.

[16] W 1946 roku, kiedy elewację PKO pokrywano gruzobetonową licówką, pierwsza koncepcja Muranowa powstawała na rajzbretach warszawskich architektów, określanych mianem "Tygrysów" – Jerzego Wierzbickiego, Kazimierza Mokrzyckiego i Wacława Kłyszewskiego z Wydziału Urbanistyki BOS. W szczegółowym opisie projektu, zamieszczonym w *Skarpie Warszawskiej* (1946), ideą przewodnią stało się dostosowanie charakteru nowej zabudowy do zabytkowego otoczenia (ujednolicone domy trzypiętrowe) oraz dobrze zachowanej sieci dawnych ulic. Osiedle zostało podzielone na dziewięć mniejszych *jednostek sąsiedzkich* zgodnie z koncepcją Clarenca Arthura Perry, autora *Housing for the Mechanic Age* (1939), uzupełnionych kompletną infrastrukturą społeczną. Wydział Urbanistyki BOS konsultował koncepcję Muranowa z kierowanym przez Lacherta Wydziałem Architektury i Inżynierii (AI). Architektki AI opracowały projekty kilku typów zabudowy: budynku wysokiego – Zofia Dziewulska, domu korytarzowego –Anatolia Hryniewicka-Piotrowska, budynku wysokiego z mieszkaniami dwupoziomowymi – Eleonora Sekrecka oraz przedszkola – Janina Jankowska (Nina Weinfeld-Jankowska)³². W *Biuletynie Informacyjnym Biura Odbudowy Stolicy* z 1946 roku znalazł się także zapis:

Wydział Architektoniczno-Inżynieryjny [Lacherta] opracowuje plan zabudowy dzielnicy Mieszkaniowej Muranów, uwzględniając wszystkie wytyczne, dotyczące komunikacji, podziału na osiedla itp., wysunięte przez Wydział Urbanistyki BOS w ramach szkicowego planu zabudowy Warszawy. Zadaniem pracowni Muranów jest opracowanie zabudowy osiedla jako składowej części dzielnicy. Do prac tych wykorzystywany jest plan szczegółowy dzielnicy, opracowany przez Wydział Urbanistyczny. Dla prawidłowego ukształtowania plastycznego osiedla – pracownia Muranów opracowuje programy szczegółowe każdego z budynków użyteczności

³⁰ Bohdan Lachert, "Muranów – dzielnica mieszkaniowa", w: *Architektura* 5 (1949), 129-137, tutaj 136.

³¹ Zob. Peter Zumthor, *Myślenie architekturą*, tłum. Artur Kożuch, Kraków 2010.

³² "»Muranów – dzielnica mieszkaniowa«. Oprac. Wydziału Urbanistyki BOS, arch. Kłyszewski Wacław, Mokrzyński Jerzy, Wierzbicki Eugeniusz", w: *Architektura* (1946), 8-12.

publicznej, jak np. domu kultury, młodzieżowego, rozrywkowego, rzemieślniczego oraz typowych domów mieszkalnych³³.

[17] W pracach nad omówionymi pokrótce planami dla Muranowa Lachert bezpośrednio nie brał udziału. Wykorzystał je później jako główny projektant osiedla po utworzeniu Zakładu Osiedli Robotniczych (1948). Co było powodem, że w 1948 roku rozpoczął prace nad koncepcją, w której zebrał dotychczasowe doświadczenia architektoniczno-rzeźbiarsko-technologiczne?

Muranów: osiedle eksperymentalne

4 Muranów, ulica Karmelicka. Fotografia Teodora Hermańczyka, 1966–1972. Zbiory IS PAN, Warszawa, negatyw, nr inw. 123 892

[18] 18 stycznia 1948 roku Lachert wstąpił do Polskiej Partii Robotniczej przy BOS. Osobami wprowadzającymi byli architekci Syrkusowa i Ryszard Karłowicz³⁴. W marcu 1948 roku Syrkusowa zaprezentowała w Paryżu na spotkaniu CIRPAC-u (Międzynarodowego Komitetu Rozwiązywania Problemów Architektury Współczesnej) projekt *Warszawa socjalistyczna* nawiązujący do *Warszawy funkcjonalnej* Syrkusa i Jana Chmielewskiego (1934), promujący odtworzenie historycznej zabudowy, utworzenie nowej sieci komunikacyjnej i budowę nowych osiedli mieszkalnych. Muranów miał być pierwszym osiedlem socjalistycznym, którego wstępną koncepcję Lachert przedstawił w *Architekturze* (1949)³⁵. Nowatorskie osiedle z prefabrykowanego gruzobetonu było przykładem promowanego przez niego "budownictwa eksperymentalnego"³⁶. Korespondowało z amerykańskim projektem eksperymentalnym *The Case Study House* (1948–1966), finansowanym przez czasopismo 'Arts & Architecture', w którym brali udział tacy architekci jak Richard Neutra, Charles i Ray Eames czy Eero Saarinen. Celem zamierzenia było opracowanie projektów funkcjonalnych i niedrogich domów,

³³ "Przygotowania do budowy dzielnicy mieszkaniowej Muranów", w: *Biuletyn Informacyjny Biura Odbudowy Stolicy* 46 (1946).

³⁴ Archiwum Politechniki Warszawskiej (APW), Ankieta personalna [10 lutego 1956 roku].

³⁵ Lachert, "Muranów – dzielnica mieszkaniowa", 129-137.

³⁶ Bohdan Lachert, "Budownictwo eksperymentalne", w: *Architektura* 4 (1948), 1-6.

przeznaczonych do masowej produkcji (Los Angeles, San Francisco i Phoenix w Arizonie). W tym samym czasie Alvar Aalto zrealizował eksperymentalny dom własny w Muuratsaalo w Finlandii, z wykorzystaniem różnych rodzajów cegły (1949). Lachert, projektant eksperymentalnego domu własnego zrealizowanego w latach 1928–1929 z celolitu rozwinął tę ideę znacznie wcześniej.

[19] Koncepcja eksperymentalnego osiedla-pomnika obejmowała przestrzenną, wielopoziomową kompozycję kolorystyczną (czerwień / róż / szarość / biel), wpisaną w ukształtowanie terenu, gdzie wąwozy dawnych ulic i jasnoczerwony gruz symbolizowały pamięć getta, poziom gruzowej skarpy zaś nowe życie (nową rzeczywistość)³⁷. Motyw skarpy powracał kilkakrotnie w twórczości architekta (zapoczątkowany w projekcie dyplomowym *domu architekta na skarpie*, 1926), stanowił także ważny element wizjonerskich planów odbudowy Warszawy Nowickiego, inspirowanych położeniem stolicy i biegiem Wisły. Nowicki, podobnie jak kilka lat wcześniej Lachert, był asystentem profesora Rudolfa Świerczyńskiego na Wydziale Architektury PW, następnie razem wykładali w konspiracyjnej Miejskiej Szkole Budowlanej drugiego stopnia (*Städtische Fachschule für Bauwesen*)³⁸. W 1933 roku architektów połączyła także działalność graficzna – Lachert oraz duet Nowicki & Stanisława Sandecka zaprojektowali okładki książek konstruktora Stanisława Hempła dla serii wydawniczej *Zespołu Praesens*³⁹. Nowicki angażował się również w próby przetwarzania gruzu, czego dowodem są zachowane szkice konstrukcji płaskich kopuł z prefabrykowanych gruzobetonowych elementów przeznaczonych do zabudowy Alei Jerozolimskich⁴⁰. Architekt proponował rekonstrukcję śródmiejskiej arterii na kilku poziomach utworzonych z gruzu analogicznie do zabudowy Muranowa na gruzowej skarpie. Ulice znajdowały się na niższym poziomie, zabudowa na wyższym, co pozwoliło oddzielić ruch pieszy od kołowego⁴¹. Wśród jego szkiców znalazł się także niezrealizowany projekt zabudowy dzielnicy Grzybów na terenie byłego getta, o regularnej siatce ulic i zróżnicowanej pod względem wysokości zabudowie. Kierowana przez Nowickiego Pracownia Dyskusji Architektonicznej w strukturach BOS, działająca od marca do maja 1945 roku, opracowała między innymi koncepcję urbanistyczną współczesnego miasta-ogrodu z wykorzystaniem traktów dawnych ulic, biegnących w jarach między nową zabudową, czytelną później w siatce muranowskich uliczek (ulica Karmelicka)⁴².

³⁷ Pomnik Bohaterów Getta.

³⁸ APW, teczka 3050, akta Bohdana Lacherta, życiorys, 1965, 3.

³⁹ Stanisław Hempel, *Drewniane konstrukcje inżynierskie: z 49-ma rysunkami, 4-ma tablicami i dwoma wykresami*, Warszawa 1933; *Konstrukcje szkieletowe żelazne*, Warszawa 1933; *Statyka*, Warszawa 1934.

⁴⁰ Za udostępnienie szkiców dziękuję Pani Marcie A. Urbańskiej, autorce dysertacji doktorskiej "Maciej Nowicki – humanista i wizjoner".

⁴¹ "Wspomnienie Tadeusza Iskierki", w: Tadeusz Barucki, *Maciej Nowicki*, Warszawa 1986, 11.

⁴² Maciej Nowicki, "Oczyrna wyobraźni. Warszawa przyszłości", w: *Życie Warszawy* (1945), cyt. za: Grzegorz Sołtysik, Jerzy S. Majewski i Robert Maciej, *Warszawa. Ballada o okaleczonym mieście*,

Muranów: osiedle organiczne

[20] Znaczący dla idei Muranowa okazał się także cykl artykułów Nowickiego, ilustrowany wizjonerskimi rysunkami, publikowany w *Skarpie Warszawskiej* (1945). Architekt promował w nich *nowy funkcjonalizm (nowy humanizm)* oparty na definicji architektury jako zmysłu całości wyrastającej z koncepcji architektury organicznej Franka Lloyd Wrighta.

Zmysł całości [...] – pisał – stanowić musi związek pomiędzy wymienionymi poniżej zmysłami: 1. zmysł podłoża (topografia, organiczne cechy, rozrost); 2. zmysł schronienia; 3. zmysł materiału; 4. zmysł przestrzeni; 5. zmysł proporcji (z tym się trzeba urodzić – instynkt); 6. zmysł porządku (podniesiony przez kultywowanie do zmysłu proporcji); 7. sposoby i możliwości twórcze – technika indywidualistyczna⁴³.

[21] Założenia Wrighta były powszechnie znane w środowisku przedwojennych modernistów po publikacji jego "Manifestu" oraz po artykułach Michała Antoniego Kostaneckiego, przez krótki okres współpracownika Wrighta⁴⁴. Jednym z najciekawszych przykładów adaptacji idei Wrighta przez awangardę był niezrealizowany minimalistyczny szklany pawilon polski, zaprojektowany przez Lacherta na wystawę *Sztuka i Technika w życiu współczesnym* w Paryżu (1937), którego forma wyrastała wprost z ukształtowania terenu. Organiczny związek architektury z naturą wydobywał także sposób opracowania serii projektów paryskiego pawilonu z lotu ptaka, obejmujących stopniową ewolucję obiektu nanoszonego na topograficzną mapę terenu⁴⁵. W analogiczny sposób krystalizował się kształt Muranowa, dla którego punktem wyjścia była siatka dawnych ulic, widziana z góry⁴⁶. Zmiana intensywności zabudowy, podnoszona przez architekta jako ingerencja w kształt koncepcji autorskiej, nie jest do końca czytelna z tej perspektywy⁴⁷. Jak wynika z planu sytuacyjnego osiedla z września 1949 roku, budynkami, które uzupełniły przestrzeń osiedlową, były pawilony przedszkoli, żłobka, szkoły i domu kultury (Domu Książki), nie wrysowane w pierwotny schemat⁴⁸. Jednak

Warszawa 2006, 7.

⁴³ Maciej Nowicki, "W poszukiwaniu nowego funkcjonalizmu", w: *Skarpa* 3 (1945), 1-2.

⁴⁴ "Manifest Frank Lloyd Wrighta", w: *Architektura i Budownictwo* 2 (1931), 45-46; Michał Kostanecki, "Rozwój nowoczesnej architektury amerykańskiej", w: *Architektura i Budownictwo* 1 (1932), 33-48; Michał Kostanecki, "Twórczość arch. F.L.Wrighta", w: *Architektura i Budownictwo* 6 (1933), 179-187.

⁴⁵ Archiwum Muzeum Architektury we Wrocławiu, MA IIIb-752-1, projekt pawilonu na wystawę w Paryżu.

⁴⁶ Bohdan Lachert, "Historia powstania osiedla Muranowa Południowego", w: Matywiecki, *Kamień graniczny*, 492-495.

⁴⁷ Informacje o zmianie układu urbanistycznego osiedla podał architekt w rozmowie z Waldemarem Baraniewskim: "Zanim się spotkaliśmy, byłem przekonany, że od początku zaplanował taki wygląd osiedla. Nie miałem pojęcia, że pierwotny stan skorygowano. Uświadomił mi to dopiero sam Lachert". Cyt. za: Beata Chomałowska, *Stacja Muranów*, Warszawa 2012, 306.

⁴⁸ Zbiory planów, pomiarów i rysunków architektonicznych IS PAN, nr inw. Z/153: *Warszawa. Muranów. Osiedle II - plan sytuacyjny 1:0000*. Sygn.: inż. B. Lachert, Z. Borowiecki, 12 września 1949 r.

równocześnie (1949) architekt uwzględnił je w szczegółowym opisie planowanej dzielnicy:

Kolonie Muranowa tworzą jednolity pas zabudowy wokół ośrodka osiedlowego lokując w tym pasie przedszkola, żłobki i budynki usługowe (pralnie, garaże rowerowe i samochodowe, transformatory, miejsca zsypu śmieci itp.)

[22] W tym samym studium wiele miejsca poświęcił plastyce terenu i dynamice przestrzennej osiąganą poprzez różnicę poziomów⁴⁹.

[23] Wydaje się zatem, że podnoszona przez niego ingerencja w kształt Muranowa dotyczyła przede wszystkim zmiany kompozycji przestrzeni pomnika, dopiero potem struktury osiedla. Lapidarna charakterystyka Muranowa jako pomnika zdaje się sugerować zespolenie dwóch odmiennych form wypowiedzi artystycznej, ale w trakcie realizacji koncepcji różnica pomiędzy nimi wydawała się stopniowo pogłębiać. Architekt realizował plastyczną ideę monumentu przestrzennego, której podporządkował kształt osiedla mieszkaniowego.

5 Muranów, ulica Gen. Karola Świerczewskiego (obecnie Aleja Solidarności), 1966–1972. Fotografia Teodora Hermańczyka. Zbiory IS PAN, Warszawa, negatyw, nr inw. 124 108

Muranów: tożsamość miejsca

[24] Po 1949 roku nasiliła się krytyka Muranowa (koszarowość, monotonia)⁵⁰. Osiedle stanowiło od początku budowy poligon doświadczalny – pierwsze domy wzniesiono w systemie szybkościowym, zaniechanym wkrótce po rozpoczęciu inwestycji ze względu na niskim poziom techniczny, słabą jakość, a także chaotyczny wygląd nierównego wątku cegieł. Zmiana autorskiej koncepcji Muranowa objęła zastąpienie chropowatej gruzobetonowej faktury jasnym tynkiem, który zmienił wygląd budynków, a jednocześnie zwiększył właściwości termiczne ścian.

⁴⁹ Lachert, "Muranów – dzielnica mieszkaniowa", tutaj 136.

⁵⁰ Feliks Weber, "Słowo o Muranowie", w: *Stolica* 42 (1949), 4.

[25] Po latach podniesiona przez Lacherta do rangi symbolu ingerencja w autorski projekt, którą było otynkowanie elewacji, nie budziła takich emocji w chwili realizacji tej decyzji, z wyjątkiem momentu krystalizowania się rozwiązania⁵¹. Leopold Tyrmand w *Dzienniku 1954* zanotował, że architekt sam przystał na postulowane zmiany⁵². Do rezygnacji architekta z prowadzenia muranowskiej pracowni doprowadziły ostatecznie późniejsze okoliczności towarzyszące realizacji monumentalnej bramy – socrealistycznej dominanty w przestrzeni modernistycznej. Wprowadzenie w końcowej fazie budowy elementów architektonicznej scenografii miało nadać dzielnicy reprezentatywnego charakteru oraz wtopić ją w śródmiejską tkankę miejską (m.in. poprzez nawiązania stylistyczne do usytuowanego w pobliżu pałacu Mostowskich), co prowadziło do pozbawienia osiedla silnie akcentowanej tożsamości *miejsca-po-getcie*. Punktem krytycznym stał się sprzeciw naczelnego architekta Warszawy, Józefa Sigalina, wobec umieszczenia na kartuszu w zwieńczeniu bramy sgraffita z nazwą *Muranów* (kartusz do dzisiaj pozostaje pusty)⁵³.

6 Muranów, ulica Nowolipki. Fotografia Leonarda Sempolińskiego, lata 60. Zbiory IS PAN, Warszawa, negatyw, nr inw. 176 365

[26] Działania, określone przez Lacherta jako "wtręty osób trzecich"⁵⁴, spowodowały rezygnację z dalszego kierowania pracownią "Muranów" (1951) i powierzenie głównych prac Stępkowskiemu, z którym wspólnie zaprojektowali Dom Książki z kolumnadą biegnącą po łuku (1951). Pomimo faktów układających się w logiczny ciąg okoliczności decyzji o rezygnacji pozostają niejednoznaczne. Architekt – po fali krytyki – próbował odciąć się od realizacji, którą krótko podsumował w tekście "Muranów. Z doświadczeń 3

⁵¹ " [tynkowanie] nie może jednak z gruntu zmienić podstawowej struktury plastycznej budynków", Lachert, "Muranów. Z doświadczeń 3 lat prac urbanistyczno-architektonicznych", tutaj 32.

⁵² Leopold Tyrmand, *Dziennik 1954*, Warszawa 1999, 197.

⁵³ Archiwum Państwowe m.st. Warszawy, akta Naczelnego Architekta Warszawy, sygn. 38: "Muranów (korespondencja) ".

⁵⁴ NAC, Dział Nagrań Dźwiękowych, sygn, T. 6801: *Wspomnienia Bohdana Lacherta – architekta i urbanisty'* (1976).

lat prac urbanistyczno-architektonicznych" (1952)⁵⁵. Pomimo wyrażanej kontestacji narzuconych zmian, Lachert zaakceptował doktrynę socrealistyczną. Już w 1949 roku zaprojektował monumentalne urbanistyczno-krajobrazowe Mauzoleum Żołnierzy Radzieckich (we współpracy z Jarnuszkiewiczem i Stefanem Lisowskim), za które otrzymał Nagrodę Państwową I stopnia. W 1951 roku wykonał projekt pawilonu polskiego na Wystawę Rolniczą w Moskwie (z attyką z motywem sierpa i młota), w 1954 Łuk Wyzwolenia w Lublinie (z Jarnuszkiewiczem i Henrykiem Dąbrowskim). Od 1950 roku przez cztery lata był dziekanem Wydziału Architektury PW – w tym czasie z uczelni został usunięty profesor Lech Niemojewski, czego bezpośrednią przyczyną stała się niezgodna z obowiązującym systemem, wycofana z obiegu jego książka *Uczniowie cieśli. Rozważania nad zawodem architekta* (1948). Być może pod wpływem nacisków⁵⁶ Lachert złożył samokrytykę swojej przedwojennej, samodzielnej działalności⁵⁷. Nie był także wolny od ingerencji w projekty dyplomowe architektów, które nie mieściły się w konwencji socrealistycznej⁵⁸.

[27] Historia Muranowa Południowego to więc nie tylko narracja architektoniczna o miejscu, ale także fragment życiorysu artysty uwikłanego w system, poszukującego własnej drogi twórczej w każdych okolicznościach, niczym bohater *Zniewolonego umysłu* Czesława Miłosza. Na jednym ze zdjęć osiedla, przechowywanym w Instytucie Sztuki PAN (zob. il. 8), przypadkowo uwieczniono profil architekta – niezamierzony wspólny portret twórcy i dzieła, zachowany w pamięci światłoczułej błony.

7 Bohdan Lachert & Janusz Stępkowski, Muranów. Dom Książki, 1951. Fotografia W. Wolnego, 1972. Zbiory IS PAN, Warszawa, negatyw, nr inw. 105 945

⁵⁵ Lachert, "Muranów. Z doświadczeń 3 lat prac urbanistyczno-architektonicznych", 29-32.

⁵⁶ Stefan Tworowski, "Sześćdziesiąt lat zmagania. Bohdan Lachert – honorowa nagroda SARP-u w 1984 r.", w: *Komunikat SARP 6* (1984).

⁵⁷ Jan Minorski, *O polską architekturę socjalistyczną*, Warszawa 1950, 65-66, 154.

⁵⁸ "Projekt, który u niego [Lacherta] robiłem – dom towarowy – miałem na ukończeniu i na bodajże ostatniej korekcie, jednak po słynnym zjeździe partyjnych architektów profesor kazał mi się zastanowić nad tym, jaki styl najlepiej potrafi wyrazić idee domu handlowego: dorycki, joński czy koryncki. Więcej, zob: Andrzej Pinno, "Wędrowki architekt", cz. 1, http://www.architekturaibiznes.com.pl/start.php?opt=sites&item_id=787 (wejście 12 maja 2013).

